

Костянтин Бережко,
кандидат історичних наук,
ст. викладач кафедри загальнонаукових дисциплін
Кримського факультету
Східноукраїнського національного університету
ім. В. Даля (м. Феодосія)

СВІДКИ ЄГОВИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ТОТАЛІТАРНИХ РЕЖИМІВ (1939-1945 РР.)

Розглядається діяльність українських віруючих під владою різних тоталітарних режимів. Описано загальне ставлення до Свідків Єгови нацистського та комуністичного режиму, наводяться конкретні приклади релігійного переслідування українських членів громади.

Ключові слова: Свідки Єгови, тоталітарний режим, націонал-соціалісти.

Дослідження історії релігійної діяльності Свідків Єгови зумовлено прагненням глибше зрозуміти витоки нинішніх відносин влади й релігії. Ретельний аналіз як позитивного, так і негативного досвіду вирішення релігійних проблем за доби різних тоталітарних режимів, врахування уроків минулого сприятимуть розробці сучасної, більш раціональної релігійної політики. Від того, наскільки впливає Церква й релігія на формування суспільної свідомості, інші політичні, культурні, моральні аспекти суспільного життя, залежить характер соціо-владного співіснування – конфронтація або взаємовигідне партнерство.

Однією із головних проблем дослідження є брак науково-історичної літератури, яка неупереджено характеризувала б діяльність Свідків Єгови в нашій державі. У сучасній історіографії не видано друком жодного узагальненого дослідження з цієї проблематики¹. Майже всі опубліковані на сьогодні праці або лише частково описують історію розвитку громади на території України, або копіюють уже раніше виданий матеріал².

Мета статті – об'єктивно висвітлити діяльність українських віруючих у военний період під владою різних тоталітарних режимів: комуністичного, нацистського та фашистських режимів Угорщини й Румунії.

Віруючі в умовах приєднання Західної України. У кінці 1930-х рр. кордони багатьох країн Східної Європи відчутно змінилися. Фашистська Німеччина та Радянський Союз розширювали сфери свого впливу, щоб приєднати слабші країни. Початку Другої світової війни передувало укладення 23 серпня 1939 р. радянсько-німецького пакту про ненапад, розрахованого на 10 років. Додатково до цього договору було підписано таємний протокол, який передбачав поділ Європи на націонал-соціалістичну та радянську сфери інтересів. До СРСР передбачалося приєднати польську частину Західної України, Західну Білорусію, Литву, Латвію та Естонію. Нові власті перенесли на західноукраїнські терени свою репресивну практику, у краї розгорнувся жорстокий терор.

Документи свідчать про величезні масштаби репресій: у Західній Україні в 1939–1941 рр. було ув'язнено 10 % населення.

Свідки Єгови, котрі жили на цих землях, стали підданими радянсько-комуністичної влади та об'єктами антирелігійних заходів правлячої системи. Так, із встановленням радянської влади на території Західної України майже відразу почалися репресії проти Свідків Єгови - масові арешти та групові судові процеси. Причинами репресій була відмова брати до рук зброю, служити в Червоній Армії, голосувати на виборах. У звітах уповноважених у справах релігії навіть зазначалося, що вже тільки самим фактом свого існування Свідки Єгови завдають великої шкоди державі.

За даними обласних органів влади, кількість Свідки Єгови, які проживали тоді лише на території Дрогобицької області (Галичина), в 1939-1945 рр. становила приблизно 3 000 осіб. Проте політичні умови дозволили цим віруючим ознайомити населення в Україні та інших радянських республіках зі своїми релігійними переконаннями. Вже протягом 1941 р. сотні Свідків з цих теренів були заслані до центральної Росії, на схід та захід від Уралу, до таборів ГУЛАГ³.

Коли 1939 р. радянська влада прийшла на Галичину та Волинь, західні кордони України зразу ж закрили. Так було втрачено зв'язок з польською філією. Діяльність громад тепер проводилася в умовах підпілля. Свідки Єгови збиралися меншими групами, які називали «кілками».

Свідки Єгови під німецьким нацистським режимом (1941-1945 рр.).

22 червня 1941 р. в Україну вторглися 57 дивізій і 13 корпусів німецької групи армій «Південь». А в листопаді 1941 р. в нацистському полоні опинилося 3,6 млн. солдатів Червоної армії, третину яких – 1,3 млн. осіб – становили українці. Більшість українських земель увійшло до складу утвореного 20 серпня 1942 р. за декретом фюрера рейхскомісаріату «Україна», центр якого розташовувався в м. Рівне. Очолив рейхскомісаріат Е. Кох, який вирізнявся надзвичайною жорстокістю та нетерпимістю, а також особливою ненавистю до слов'ян. Будь-якому тоталітарному режиму передуює певна політична ознака – так звана вседержавна ненависть до окремої групи людей⁴. Фашистський режим у цьому аспекті досягнув найвищих результатів. Основним засобом управління окупованими територіями був фізичний і моральний терор. Військово-поліцейський апарат здійснював організоване пограбування населення, створював нестерпні умови, прирікав на голодне вимирання.

Незважаючи на те, що сам Гітлер народився в католицькій сім'ї, він дуже рано зрікся як релігії в цілому, так і християнства зокрема. На початку 1930-х рр. Свідків Єгови на території Третього рейху налічувалося близько 20 тисяч. Гітлер став прем'єр-міністром Німеччини 30 січня 1933 р., а через декілька місяців, 4 квітня 1933 р., Магдебурзька філія організації була заборонена. Усі Свідки Єгови оголошувалися ворогами нації, держави і суспільства, а віровчення цієї релігійної організації – «небезпечним для німецької раси»⁵. Нацисти вривалися на зібрання громади і проводили повальні арешти. Свідків Єгови почали масово звільняти з роботи, а на їхні домівки влаштовувались облави. Тим часом, керівництво організації продовжувало публічно засуджувати нацистів,

оприлюднюючи факти про їхнє жорстоке ставлення до євреїв, поляків, калік та ін. Наприклад, 20 червня 1937 р. Свідки поширили документальну інформацію, в якій детально описувалися випадки нацистського переслідування, називались імена, дати й місця арешту. У жовтні 1933 р. Свідки Єгови з усього світу написали лист протесту і телеграми Адольфові Гітлерові, вимагаючи: «Припиніть переслідувати Свідків Єгови, інакше Бог знищить вас і вашу партію». Гітлер у відповідь пообіцяв: «Я винищу це поріддя в Німеччині!», І справді, на думку деяких німецьких істориків, зокрема Детлеф Гарбе, з усіх релігійних груп, за винятком євреїв, есесівці найбільше переслідували Свідків Єгови.

Щодо українських віруючих, то ставлення до них на захоплених територіях нічим особливо не відрізнялося. Німецькі воєначальники говорили українським Свідкам Єгови: «Ми вас знищували у себе на батьківщині, будемо знищувати і тут!»⁶. Як показало життя, окупаційні сили реалізували обіцяне. Влада брутально поводитися з віруючими і багатьох кинула до в'язниці. У щорічнику Свідків Єгови зазначено: «Під час німецької окупації духовництво почало підбурювати людей проти Свідків Єгови. У Галичині піднялася хвиля лютого переслідування. У будинках Свідків Єгови вибивали вікна, віруючих жорстоко били. Якось зимою Свідків змусили стояти декілька годин у холодній воді, через те що вони відмовлялися робити на собі знак хреста. Декілька з жінок отримували 50 ударів палицею»⁷. На Івано-Франківщині, як розповідають самі Свідки, фашистська влада часто силою заставляла віруючих поступитися своїми християнськими переконаннями, зокрема принципом військового та політичного нейтралітету. Так, Свідків Єгови примушували копати окопи для німецьких військ, вступати в поліцейські загони тощо.

Протягом 103 тижнів окупації щовівторка і щоп'ятниці у Бабиному Яру в Києві розстрілювали людей різних національностей, переважно євреїв. Свій Бабин Яр був у кожному великому місті України. Тільки у перші місяці окупації жертвами нацистів стали 850 тис. євреїв. Свідки Єгови допомагали одні одним, незалежно від їхньої національності, навіть наражаючи власне життя на небезпеку. У місті Станіславі (тепер Івано-Франківськ) єврейка та її дві дочки, які жили в єврейському гето, стали адептами громади. Співвіруючі дізналися, що фашисти планують розстріляти всіх євреїв у місті, й організували для своїх трьох «сестер» втечу. Свідки переховували цих єврейок упродовж усієї війни.

Також у роки нацизму багато тисяч віруючих опинилися в концтраційних таборах, інші мусили переховуватися чи емігрувати з країни. У концтаборах Свідки Єгови були виділені в особливу категорію в'язнів, на їхньому табірному одязі був нашитий фіолетовий трикутник. В'язні з фіолетовим трикутником могли вийти на волю, якщо підписували документ про зречення від своєї віри. Але на це пішли одиниці. З 1933 до 1945 р. в Німеччині майже 10 тисяч Свідків Єгови стали жертвами нацизму, 6 тисяч з них були ув'язнені в концтабори і 2 тисячі там загинули. Більше 250 осіб було страчено за відмову служити в армії. На 1939 р. представники цього віросповідання склали до 10 % усіх ув'язнених. Цікаво, що Товариство «Вартової Башти» одним з перших повідомило світові про концтраційні табори в Німеччині. Про їхнє існування

широкий загаль не знав аж до 1945 р. Зокрема, в 1937 р. журнал «Вісник потіхи» розповів про експерименти з отруйним газом у Дахау і до 1940 р. у публікаціях Товариства згадувалося 20 різноманітних німецьких таборів з їхніми жахливими умовами життя.

Що стосується України, то окупаційні власті здійснювали широкомасштабну програму економічного пограбування країни. На роботу в промисловості й сільському господарстві Німеччини, по суті в нацистське рабство, з України було вивезено 2,2 млн. найпрацездатніших чоловіків і жінок, переважно молодих (майже 80 % усіх депортованих з СРСР). Чимало з них потрапили пізніше до концентраційних таборів. Там деякі познайомилися з німецькими Свідками, які були ув'язнені за християнський нейтралітет. Свідки Єгови навіть у концтаборах продовжували проповідувати та допомагати як своїм співвіруючим, так і людям інших віросповідань. Багато хто згадує, що Свідки сильно відрізнялися від інших у концтаборі, оскільки були дуже приязними й оптимістично налаштованими людьми.

Тільки у таборі Равенсбрюк 300 осіб з СРСР стали Свідками Єгови. У ті роки чимало українців прийняли нове віровчення від німецьких Свідків у концтаборах. Анастасія Казак познайомилася зі Свідками Єгови в концтаборі у Штуттгофі (Німеччина). Наприкінці війни кілька сотень в'язнів, серед яких була також Анастасія та 14 Свідків, були перевезені баржею до Данії. Там датські віруючі розшукали їх і подбали про них. Того ж року Анастасія охрестилася (у віці 19 років) на конгресі в Копенгагені і повернулася додому, в Східну Україну. Однак пізніше за проповідницьку діяльність А.Казак уже радянською владою було засуджено на 11 років ув'язнення.

Відвагу Свідків Єгови в умовах нацистського режиму у своїх працях і виступах відзначали численні європейські історики та чиновники: Детлеф Гарбе, Крістін Кінг (проректор Стаффордширського університету, Англія), Лорен Барон (доктор з Державного університету в Сан-Дієго), прем'єр-міністр Швеції (на церемонії в пам'ять Голокосту, Стокгольм) та ін. Проте матеріалів з української історії в цій сфері доволі мало. Це пов'язано з кількома причинами. По-перше, Свідків того часу, котрі мали справу з окупаційними силами, сьогодні, на жаль, залишилося небагато. По-друге, правління нацистської тоталітарної влади в Україні тривало порівняно недовго (до 4 років). І останнє – ставлення нацистів до Свідків Єгови особливо не афішувалося, тому не всі архівні документи збереглися до наших днів.

Говорячи про долю Свідків Єгови під час нацистського режиму, хотілося б процитувати слова історика Ганса Гессена: «Перше, чого ми можемо навчитися з того, як ставилися Свідки Єгови до Третього рейху, це те, що маленька група людей..., покладаючись на свою віру і міцну єдність, змогла, хоча і дорогою ціною, встояти перед впливом тоталітарного нацистського режиму... Друге – ми, [наступне] покоління, повинні відчувати відповідальність... [і] домогтися того, щоб людям ніколи більше не доводилося вмирати заради збереження чистоти своєї совісті».

2 серпня 2000 р. в Німеччині засновано фонд «Пам'ять, відповідальність і майбутнє», який, разом з Міжнародною організацією з міграції, покликаний

виплатити компенсацію жертвам нацистського режиму. До жертв голокосту включено п'ять категорій: гомосексуалісти, інваліди, цигани, євреї та Свідки Єгови. Серед усієї релігій світу лише християнське віросповідання Свідків Єгови визнане жертвою голокосту. В Україні кількість заявників Свідків, згідно з програмою виплат компенсації жертвам голокосту, становить 1300 осіб.

Доля віруючих у фашистській Угорщині. Внаслідок Мюнхенської угоди (1938 р.) західних держав з А. Гітлером, відбулося розчленування Чехословаччини. 23 жовтня 1938 р. Закарпаття одержало автономію. 15 березня 1939 р. на засіданні парламенту, Сойму Карпатської України, за ініціативою Українського національного об'єднання (УНО) була проголошена самостійність Карпатської України. Проте вже на день раніше, 14 березня, угорські війська вторглися на її територію. Так Угорщина, за підтримки фашистської Німеччини, окупувала Закарпаття.

З окупацією південно-західної частини Закарпаття фашистською Угорщиною місцеві релігійні громади втратили зв'язок з центром у Празі. Їхнє релігійне товариство було заборонено, всі місця зібрань зачинені, розпочалося релігійне переслідування. Ця релігійна дискримінація з боку угорського репресивного апарату була не менш жорстокою, ніж з боку націонал-соціалістів: допити за участю урядовців переважно супроводжувалися брутальними надуживаннями, багато віруючих були ув'язнені (зокрема, майже всі Свідки Єгови з українських сіл Великий Бичків та Кобилецька Поляна).

Часто нейтралітет Свідків Єгови, попри ненависть католицьких священників до комуністів, давав неочікувані результати. Ось яскравий приклад. У 1942 р. Михайла Дана, молодого хлопця із Закарпаття, який до Другої світової війни був знайомий зі Свідками Єгови, мобілізували в армію. Під час військового навчання католицький священник роздавав солдатам релігійну брошуру, в якій обіцялося небесне життя кожному, хто вб'є принаймні одного комуніста. Така інформація спантеличила солдата, відданого традиційній релігії, і він, після повернення додому наприкінці 1945 р., вирішив стати Свідком Єгови. Також 1942 р. угорські солдати відправили Юрія Копоса разом із групою інших в'язнів, серед яких був ще 21 Свідок Єгови, на фронт під Сталінград. Там їх мали розстріляти як тих, хто відмовляється від військової служби. Але цьому, на щастя, завадив наступ Радянської армії.

Українські Свідки Єгови під владою Румунії. У лютому 1938 р. в Румунії було встановлено відкрито реакційний, фашистський режим генерала Й. Антонеску. Одночасно з німецькими силами румунські війська через Молдавію вторглися у південні райони Правобережжя, наступаючи на Крим. А в липні 1941 р. Буковина була окупована румунськими і німецькими військами. Тут відновлювалося управління та порядки, що існували до приєднання цих земель у 1940 р. до УРСР. На окупованій території було дозволено вільну торгівлю, натомість румуни жорстоко придушували будь-які прояви українського націоналізму та релігійного вільнодумства.

Ситуація в країні стосовно Свідків Єгови не змінилася. Новий фашистський уряд призупинив дію конституції й видав декрет про визнання тільки дев'яти

релігій, з яких головними були Православна, Католицька і Лютеранська церкви. Свідки Єгови залишалися забороненими. У країні досить часто виникали акти громадянської непокори. У жовтні 1940 р. її окупували німецькі війська. Внаслідок цього, центральноєвропейський офіс у Швейцарії практично втратив зв'язок зі Свідками Єгови в Румунії⁸.

Після приходу до влади на українських землях румунських сил, на думку очевидців та жертв репресій, переслідування організації ще більше посилювалися. У школах вводився обов'язковий релігійний урок, де учні повинні були молитися перед іконами. Чимало дітей Свідків Єгови, за відмову від участі в такому поклонінні, було виключено зі школи або піддано різноманітним покаранням, (іноді справа доходила навіть до побоїв). Дорослих Свідків Єгови переслідували за відмову від участі в політиці та присягання на вірності румунській владі. Михайло Іванович Микулянич, очевидець описаних подій, при порівнянні двох тоталітарних режимів – комуністичного та румунського, стверджує, що найбільш жорстоке ставлення до Свідків Єгови все-таки було з боку румунів⁹.

Зміни в релігійній політиці комуністичної влади в 1943 р. Наслідки для адептів громади. Перемога під Сталінградом змінила ситуацію на фронті на користь Радянського Союзу. В жовтні 1944 р. вся територія України була звільнена від фашистів. Під час Другої світової війни ставлення до православ'я кардинально помінялося. Мільйони громадян СРСР залишалися віруючими, і тому Сталіну довелося піти на поступки Церкві, щоб заручитися масовою підтримкою. У ніч з 4 на 5 вересня 1943 р. в Кремлі відбулася історична зустріч Сталіна й керівництва Російської православної церкви. Сталін запросив до себе Берію, Маленкова та Карпова - працівника НКВС. Останній упродовж багатьох років займався «церковними питаннями», добре знав релігійні проблеми в країні, а тому був рекомендований як кандидат на місце посередника між урядом і Церквою, зокрема православним патріархом. У цей день Сталін підняв питання про створення спеціального органу, який би здійснював зв'язок з керівництвом Церкви. Так було прийнято рішення про утворення Ради у справах Російської православної церкви. При цьому зазначено, що Рада не повинна приймати самостійних рішень – тільки доповідати про ті чи інші питання урядові й діяти за отриманими від нього вказівками. Рада у справах РПЦ стежила, однак, не лише за діяльністю громад однієї релігії, а й контролювала всі сфери релігійного життя СРСР¹⁰.

Відомо, що велика частина християн різних віросповідань (переважно греко-католики та протестанти) не приймала антидемократичної політики влади, яка унеможлиблювала свободу совісті в країні. У доволі розгалуженому підпіллі, яке до того ж мало вихід за кордон, з 40-х рр. ХХ ст. діяли осередки офіційно ліквідованої в Україні Греко-католицької церкви. У православ'ї також існувала «катакомбна Церква», опозиційна до Московського патріархату.

Наприкінці 1944 р., коли радянські війська знову ввійшли на територію Західної України, вони оголосили тотальну мобілізацію. Одних Свідків Єгови страчували за те, що ті відмовлялися йти в Радянську армію, а інших засудили до 10-річного терміну ув'язнення. У в'язницях віруючі мали дуже небагато

шансів вижити, оскільки в післявоєнний період в Україні голодували навіть ті, хто був на волі. Така доля спіткала 1944 р. 70 осіб, один з яких, Корней, був розстріляний військовим трибуналом. Михайло Дасевич разом зі ще чотирма Свідками також були заарештовані за відмову від військової служби, їх перевезли залізницею із Західної України за 700 км на схід, у тюрму м. Дніпропетровськ. Перед тим як Михайла засудили на 10 років, його шість місяців тримали під слідством. Це довело Дасевича до стану цілковитого виснаження. Медична комісія у в'язниці призначила йому «висококалорійне харчування»: на кухні до його порції каші почали додавати чайну ложку олії — це була вся їжа, яку він отримував.

У 1944 р. семеро Свідків Єгови з одного буковинського збору відмовилися йти воювати, і за це всі вони отримали від трьох до чотирьох років ув'язнення. Четверо з них загинули голодною смертю у тюрмі. Того ж року п'ятеро Свідків із сусіднього збору були засуджені на 10 років ув'язнення в сибірських таборах. Лише один з них повернувся додому живим, інші померли в Сибіру. У «Щорічнику за 1947 рік» (англ.) про ці події сказано так: «Коли 1944 року нацистського монстра відкинули на захід, то всіх чоловіків... на Західній Україні мобілізували, щоб забезпечити перемогу Росії у війні. І знову наші брати зберегли вірність вічному заповіту та залишилися нейтральними. Чимало з них за свою вірність Господу втратили життя, а інших — цього разу понад 1000 — знову заслали на схід, на рівнини цієї неосяжної країни».

У зв'язку із виселенням, справу керівництва групами на місцях та друкування літератури брали на себе жінки, інваліди та неповнолітні хлопці, тобто всі, хто залишився на волі. У підвалах на саморобних друкарських верстатах розмножували релігійну літературу і потім передавали її віруючим, зокрема тим, котрі сиділи в тюрмі. Проте літератури все одно не вистачало – про це філії в Польщі повідомили польські віруючі, які переїхали в цю країну з Радянського Союзу. Згодом українські та російські Свідки Єгови, котрі поверталися з Польщі, привезли із собою до СРСР потрібну літературу, а також воцані трафарети, друкарську фарбу тощо¹¹. Тим часом кількість Свідків Єгови помітно збільшилася. Так, у 1946 р. Спомин на Західній Україні відвідало 5 218 осіб.

Отже, період війни 1941-1945 р. — це час активного зростання Свідків Єгови в Західній Україні. Порівнюючи дані довоєнного та післявоєнного періодів, дізнаємося, що чисельність членів цієї релігійної організації на західноукраїнських теренах зросла більш ніж у 5 разів. Саме у грізні роки Другої світової війни масово виникають групи Свідків Єгови на Волині, Львівщині, Прикарпатті та в Закарпатті. І це при тому, що становище Свідків Єгови під владою різних тоталітарних режимів було абсолютно несприятливим для релігійної діяльності конфесії. Кожна з домінуючих у той час політичних сил посягала на абсолютний контроль за поведінкою та світоглядом цих віруючих, як небезпечних політичних супротивників.

1 Бережко К.О. Суспільна трансформація діяльності Свідків Єгови в УРСР у 1945-1991 роках: історичний аспект: [дис. ... канд. іст. наук] / Костянтин Олександрович Бережко. – Луганськ, 2010.

- 2 Історія релігії в Україні: у 10 т. / [Редкол.: А. Колодний (голова) та ін.]. Пізній протестантизм в Україні. Т. 6 (п'ятидесятники, адвентисти, свідки Єгови) / [Зам ред. П. Яроцького]. – Київ; Дрогобич: Коло, 2007. – С. 630.
- 3 Berezko K. Multiple Diktaturerfahrungen der Zeugen Jehovas in der Ukraine im. 20. Jahrhundert / K.Berezko, W.Slupina // Die Zeugen Jehovas in Ostmittel-, Südost- und Südeuropa: Religion – Staat. – Gesellschaft, 2007. – 8 Jahrgang.
- 4 Бережко К. Свідки Єгови та ЗМІ. Чи стане Україна тоталітарною державою? [електрон. ресурс] / Костянтин Олександрович Бережко. – РІСУ, 2006. – Режим доступу: <http://www.risu.org.ua/ukr/religion.and.society/comments/article;13983/>.
- 5 Жертва чи об'єкт нацистського переслідування? – К.: Міжнародна організація з міграції, 2001.
- 6 Інтерв'ю з: *Іванов Сергій Мартинович*. Релігійні переслідування Свідків Єгови в Україні. Дата проведення: 5.11.2004.
- 7 Щорічник Свідків Єгови 2002. – Зельтерс: Товариство Вартової Башти, Біблії і брошур, 2002. – (Розділ «Україна»).
- 8 Щорічник Свідків Єгови 2006. – Зельтерс: Товариство Вартової Башти, Біблії і брошур, 2006. (Розділ «Румунія»).
- 9 Бережко К.О. Релігійні переслідування в Україні у 1920-1955 рр. (на прикладі Свідків Єгови) / Костянтин Олександрович Бережко // Часопис української історії. – Київ, 2007. – Вип. 8. – С. 104-108.
- 10 Одинцов М.И. Путь длиною в семь десятилетий: от конфронтации к сотрудничеству (государственно-церковные отношения в истории советского общества) / М.И. Одинцов // На пути к свободе совести / [сост. и общ. ред. Фурмана Д.Е. и о. Марка (Смирнова)]. – М.: Прогресс, 1989.
- 11 Щорічник Свідків Єгови 2008. – Зельтерс: Товариство Вартової Башти, Біблії і брошур, 2008. – (Розділ «Росія»).

SUMMARY

Konstantine Berezko

THE UKRAINIAN OF JEHOVAH'S WITNESSES IN CONDITIONS OF VARIOUS TOTALITARIAN MODES (1939-1945)

Activity of the Ukrainian believers under authority of various totalitarian modes is considered. In article are described the general attitude to Jehovah's Witnesses of a nazi and communistic mode, concrete examples of religious prosecution of the Ukrainian members of a community are resulted.